

Юрій Барабаш

ГОГОЛЬ І ШЕВЧЕНКО. (Акценти)

Повертаючися до здавна досліджуваної ним теми “Шевченко і Гоголь”, автор статті наразі має на меті акцентувати – у компаративістському плані – кілька її аспектів, котрі актуалізуються як потребами українських гоголе- та шевченкознавства, так і ширше – сучасною духовно-культурною ситуацією в Україні. Моменти суголосності, а водночас антиномій і контрверсій у зіставленні життєвих позицій і творчості двох мистців висвічують драматичну діалектику історії розвитку української духовної культури.

Ключові слова: національна ідентичність, антиномії, мова, народність, імперія, чужина, християнська етика.

Yuriy Barabash. Gogol and Shevchenko (The accents)

Turning once again to the manifoldly researched theme “Shevchenko and Gogol”, the author wishes to accentuate some of its comparative aspects reactivated by the requirements of Ukrainian Gogol and Shevchenko studies in particular and by contemporary spiritual and cultural situation in Ukraine as a whole. The consonances as well as antinomies and controversies between the stands and works of both writers shed light on the dramatic dialectics of Ukrainian spiritual history.

Key words: national identity, antinomy, language, ethnics, empire, foreign land, Christian ethics.

Замолоду, на ранньому етапі духовного й творчого розвитку, Гоголь виявляв великий інтерес до свого родоводу, до національної старовини, історії, культурної традиції, етнографічної та фольклорної спадщини. Показово, що частину перших публікацій у петербурзькій пресі він підписує виразно українським псевдонімом П. Глечик, потім зі свого подвійного прізвища Гоголь-Яновський остаточно обирає його “козацьку” складову – Гоголь. Із цим прізвищем і з українською темою Гоголь увійшов до російської літератури (“Вечори на хуторі біля Диканьки, “Миргород”); водночас він виношує задум кількатомової “Історії Малоросії” (був надрукований лише “Уривок з “Історії Малоросії”), вивчає літописи, історичні та фольклористичні праці, присвячені Україні, захоплюється українською народною піснею (стаття “Про малоросійські пісні”). Українознавчі зацікавлення та науково-творчі аспірації Гоголя яскраво виявилися в його листуванні середини 1830-х рр. з О.Пушкіним (23 грудня 1833 р.), І. Срезневським (6 березня 1834 р.), осібно з М. Максимовичем (7 січня 1834 р.; 12 березня 1834 р.; 29 грудня 1833 р.), коли в Гоголя спалахнуло було бажання повернутися в Україну, посісти місце професора кафедри загальної історії у щойно відкритому Київському університеті (цей намір не пощастило здійснити). Українська тема спливала у творчій свідомості Гоголя й пізніше, на порубіжжі 1830–1840-х рр., коли він працював над драмою з української історії (рукопис було автором спалено) та другою редакцією “Тараса Бульби” (1842), яка, проте, внесеними до тексту виправленнями засвідчила поворот у поглядах і настроях письменника в проімперський бік. Від того часу у світогляді й творчості (та, властиво, і в житті) Гоголя домінує Росія, теми, сюжети та образи, узяті переважно із сучасної йому російської дійсності; притому письменник часто-густо, надто в останній період життя, вочевидь уникає навіть згадок про

свою “малоросійськість”, підкреслено декларує виїмковий інтерес і симпатії до Росії, проімперську, офіційно-монархічну наставленість.

Однак хоч якими драматичними, значною мірою фатальними були означені зміни в духовному розвої Гоголя, назагал його відірваність од України, цим усе ж не вичерпується питання про національне коріння письменника та його творчості. Пильний, неупереджений науковий аналіз спадку Гоголя (від початку й до кінця життя російськомовного), якщо брати його в мистецько-ментальній цілісності і складній діалектиці, відкриває, і то не лише в ранніх, “українських” за тематикою, а й пізніших, здавалось би, цілковито “російських” творах, *об’єктивну* наявність питомої української складової, втіленої у виразних рисах українського психологічного й етнокультурного типу, плідному засвоєнню національної літературної традиції. Цим зумовлений незаперечний вплив творчості Гоголя на сучасний йому, а надто пізніший, український літературний процес. Бувши фактом російської літератури, творчість Гоголя водночас становить собою російськомовне відгалуження української культури; український літературно-історичний процес неможливо розглядати без урахування опосередкованої причетності до цього процесу Гоголя, його літературного впливу, життєвого й духовного досвіду, драми національного заламання. Не буде перебільшення у твердженні, що, попри російськомовність свого письменницького спадку, Гоголь *об’єктивно* посів місце в шерезі чільних представників і творців українського духу, своєю творчістю відіграв видатну роль у становленні української національної свідомості; він, за словами українського історика С. Шелухіна, “допоміг кристалізації стихійних українських начал і перетворенню їх у свідоме устремління до розвитку українського життя і культури” [24, 42].

Сказаним визначається наукова обґрунтованість і першорядна значущість проблеми “Гоголь і Шевченко”, яка до того ж в умовах державної незалежності України набула нової актуальності, відбиваючи одну з контроверсій сучасного стану національної самосвідомості.

* * *

Гоголь і Шевченко не були знайомі. Немає жодного документального potwierдження чи бодай більш-менш вірогідного свідчення сучасників про зустрічі, будь-які особисті контакти двох мистців. Натомість маємо недвозначні заяви самого Шевченка про *відсутність* таких контактів. У листі від 1 січня 1850 р. до В. Рєпніної з Оренбурга, звертаючись до адресатки з проханням повідомити Гоголеву адресу, щоби він міг написати йому “по праву малоросійського виршеплета”, Шевченко зауважує: “...Я лично его не знаю”. У наступному (7 березня) листі до тієї ж адресатки він висловлюється ще певніше: “Я никогда не перестану жалеть, что *мне не удалось познакомиться лично с Гоголем*” (в обох випадках вирізнення мої. – Ю.Б.). Свого часу поет і літературознавець М. Гаско в книжці “У колі Шевченкових та Гоголевих друзів” спробував був по-своєму витлумачити ці Шевченкові визнання, висловивши припущення, що поет, здогадно, цими заявами містифікував потенційних перлюстраторів свого листування з метою вберегти Гоголя від звинувачень у знайомстві та спілкуванні з політично неблагонадійною особою. Припущення, однак, не базується на фактах. Те саме, зазначмо, можна сказати і про друге твердження М. Гаска, за яким, знову-таки всупереч свідченню Шевченка в “Автобіографії”, не І.Сошенко, мовляв, тоді сам іще “новак і скромний учень Академії художеств” [4, 25], а тільки Гоголь міг бути тією людиною, яка звела молодого талановитого кріпака з К. Брюлловим, В. Жуковським, О. Венеціановим, В. Григоровичем, Мих. Вієльгорським і тим самим, у кінцевому

рахунку, сприяла звільненню Шевченка з кріпацтва, його вступу до Академії мистецтв. І знову – лише гіпотеза. Щоправда, нам відома побіжно кинута в розмові з О. Бодянським і Г. Данилевським (1851) репліка самого Гоголя про те, що йому свого часу “вдалося й самому дечим допомогти в першому влаштуванні його (Шевченкової. – Ю.Б.) долі” [6, 479]; однак репліка, якщо її справді було висловлено Гоголем, доволі розпливчата, нічим і ніким не потверджена, і не можна виключити, що вона мала суто ситуативну мотивацію: Гоголь міг удатися до такої заяви, відчувши подив і неприховано невдоволену реакцію О. Бодянського на його не надто доброзичливі судження про Шевченка, котрий, до всього, у цей час перебував на засланні.

Отже, розглянуті спроби перетлумачити чи скоригувати Шевченка не дають підстав взяти під сумнів свідчення самого поета про те, що він не був особисто знайомий з Гоголем. Інша річ, що ніщо не заважає нам перевести питання в умовний спосіб, у суто гіпотетичну площину: а чи могли назагал бути знайомі Гоголь і Шевченко? Адже об’єктивні передумови для такого знайомства існували: протягом кількох років, у кожному разі до арешту Шевченка й у періоди, коли Гоголь не від’їздив за кордон, обидва перебували в єдиній петербурзькій мистецькій простороні, мали спільних знайомих, друзів (крім згадуваних уже К. Брюллова, В. Жуковського, Мих. Віельгорського, також Є. Гребінка, А. Мокрицький, родина Йохимів), відвідували одні й ті самі доми, зібрання, вечірки, узяти хоч би літературно-художні вечори в того ж Гребінки. Картина евентуальних зустрічей обох мистців постає у вигляді мережі рівнобіжних і перехресть, перетину зв’язків і знайомств, якщо й не задокументованих, то цілком припустимих.

Якщо Гоголь і Шевченко не були знайомі, якщо не існувало безпосередніх контактів і стосунків, то що можемо сказати про їхнє ставлення одне до одного? Передусім упадає в око очевидна непропорційність, незіставність – і то не просто в кількісному сенсі – двох складових процесу. У Гоголя в жодному з текстів, ні в статтях, ані в листуванні немає навіть Шевченкового ймення, знаходимо згадки про нього лише в *переказі*, у двох публікаціях Г. Данилевського, до того ж із різючою різницею в тональності й змісті цих згадок. У травні 1861 р. на шпальтах газети “Северная пчела” (№ 10) Данилевський пише, що Гоголь “був зачарований поетичними піснями “Кобзаря” і “Гайдамаків” Шевченка”, а через чверть століття, у згадуваній допіру розповіді про його – разом із О. Бодянським – відвідини Гоголя в Москві, у домі О. Толстого, ситуація постає в зовсім інакшому світлі. Відзначмо лише дві, але вельми промовисті деталі. За Данилевським, у тій розмові Гоголь зауважив, що в Шевченковій поезії, на його погляд, “дьюгтю багато... більше, ніж самої поезії”; далі він уподібнив Шевченка до провансальського поета Жака Жасмена, що є нічим іншим, як ледь прихованим натяком на регіональну обмеженість, провінційність українського мистця. Обидві оцінки зводять нанівець висловлені Гоголем у тій самій розмові побіжні позитивні репліки – про “знання” ним Шевченка і “любов” до нього “як земляка й обдарованого художника” [6, 478-479]; якщо їх вірно відтворено, то виходить, що Гоголь якраз **не** знав Шевченка, не розумів і не цінував, як має бути, його талант.

Наші застереження “за Данилевським” і “якщо їх вірно відтворено” викликані зазначеною щойно розбіжністю між двома твердженнями Г. Данилевського. Як саме та розбіжність виникла, навряд чи можна тепер точно встановити, мабуть, що причина лежить десь у психологічній сфері: можливо, Данилевський (у травні 1861-го, під свіжим враженням від нещодавньої смерті Шевченка), свідомо обмежився лише позитивними відгуками Гоголя (якщо вони були), вважаючи недоречним згадувати про інші, а пізніше з якихось не відомих нам

міркувань (автор перебував тоді на державній службі, а сумнозвісний Емський указ діяв на повну силу) вирішив оприлюднити саме оті “інші” Гоголеві оцінки й міркування, зокрема стосовно української мови, що було на часі. Проблема, напевно, так і залишиться на рівні припущень і гіпотез. Але факт розбіжності є фактом, не рахуватися з ним немає підстав, звідси й обережні застереження. При цьому, однак, не можна не звернути увагу на те, що, на відміну від ранішого – до всього побіжного – свідчення Данилевського, яке має відчутний кон’юнктурний присмак і могло бути пов’язано зі свіжим враженням від недавньої смерті Шевченка, пізніше свідчення, 1886 року, справляє враження автентичного хоча б тому, що воно, по-перше, розлогіше й детальніше, по-друге, вірогідно віддає дух і характер розмови про Шевченка, зокрема реакцію О.Бодяньського на слова Гоголя, по-третє, і головне, воно суголосне з тим, що ми з інших джерел знаємо про погляди та настрої пізнього Гоголя.

Цілковито протилежним був Шевченків “зустрічний рух” до Гоголя. Замолоду (можливо, ще працюючи в майстерні В. Ширяєва, потім найімовірніше через Є. Гребінку) ознайомившись із творчістю Гоголя, Шевченко був нею зачарований. Ще в стінах Академії гоголівська тема входить до кола його творчих інтересів, зокрема, Шевченко створює першу в образотворчому мистецтві ілюстрацію до повісті Гоголя “Тарас Бульба” – “Зустріч Тараса Бульби з синами” (1842). Відтоді впродовж усього життя він перебуває в “гравітаційному полі” генія Гоголя, виявляючи до письменника глибоку повагу, захоплення – часом аж до схилення – його талантом. У творчому спадку Шевченка виразно простежується мистецька й дискурсивна “гоголівська парадигма” – від романтичної націософії послання “Гоголю” (1844), через не позбавлену критицизму аналітику “Передмови до нездійсненого видання “Кобзаря” (1847) до синтезу – осягнення вселюдськості Гоголя, його гуманізму, глибини релігійно-моральних пошуків, що відбилосся в листуванні засланих років і в Щоденнику. “Щоправда, виглядає, що в останній, післязасланий період у Шевченковому сприйнятті Гоголя означилися тверезіші, ба й критичні конотації; це виявилосся, зокрема, в ставленні поета до “Тараса Бульби” (докладніше про це див. нижче). Якщо вірити пізнішим спогадам А. Козачковського, в одній розмові Шевченко висловлювався навіть у тому дусі, що “нездійсненні честолюбні мрії стали причиною його (Гоголева. – Ю.Б.) розумового розладу” [10,79].

Специфічний, безконтактний характер “стосунків” (без лапок тут не обійтися) між двома письменниками, складність типологічних зв’язків, переплетіння рівно- та різнобіжних усередині цієї бінарної літературної структури висувають на перший план як інструмент її дослідження порівняльний, семантико-типологічний метод.

Зосередьмося на кількох вузлових, домінуючих питаннях і аспектах, які акумулюють у собі й увиразнюють антиномії життєвого і творчого досвіду Гоголя й Шевченка.

“...І чиї ми діти”. Року 1844 Шевченко пише послання “Гоголю” – твір *знаковий* як тим, що відкриває поетову “гоголівську парадигму”, є першим, вихідним пунктом у її розвої, так і тим, що за змістом і настроєм стоїть на розграні двох етапів у поетичній розробці Шевченком теми національної історії. У посланні ще резонують мотиви, настрої, тональність романтичних, **преісторіософських** творів, присвячених національній минувшині (“Тарасова ніч”, “До Основ’яненка”, “Іван Підкова”, вступ до “Гайдамаків”, “Гамалія”). І водночас вірш уже належить до широкого історіо- та націософського контексту збірки “Три літа”, маніфестуючи, разом із такими поезіями, як “Розрита могила”, “Чигрине, Чигрине”, “Сон – У всякого своя доля”, скору з’яву Шевченкового **архітуру** – містерії “Великий льох” з її міфологічно-містичним осягненням

драматизму й тяглості національного буття, профетичним пафосом, відкритою міленарною перспективою.

“Чому Шевченко присвятив цього вірша Гоголю?” – запитує Ю. Луцький. І висловлює думку, що “безпосередньою спонукою могло бути ознайомлення з п'єсами Гоголя на сцені Александринського театру восени 1844 року. <...> Поза тим не знаходимо ніяких безпосередніх мотивів, чому раптом Шевченко подумав про Гоголя” [12, 179].

Видається, однак, важливішим з'ясувати не так “безпосередню спонуку”, як *причину*. Сформулюймо питання інакше: чому саме посланню до Гоголя, а не, скажімо, написаному раніше посланню до Г. Квітки-Основ'яненка випала означена повище межова роль, функція переходу до етапу “Трьох літ”? Тут слід згадати передовсім, що послання “До Основ'яненка” писалось року 1839-го і, природно, відбивало тодішню позицію самого поета, його уявлення про те, як українська література повинна ту історію висвітлювати. Ці уявлення цілком зосереджені на козацькій романтиці, що Ю. Шевельов характеризує терміном “романтичний історизм”. У посланні його подано у вигляді порад, а чи радше побажань, старшому побратимові: писати (мовляв, сам писав би – “Кебети не маю”, “...голосок / ...Позички з'їли”) “Про Січ, про могили”, про героїку і трагічні сторінки національної історії, про славу визвольних народних змагань, щоб та слава “На всім світі стала”. А оскільки Шевченко, добре знаючи творчість Квітки, не міг не здавати собі справу в тому, що той якраз **не** “співав” і напевно **не** “співатиме” в означеному ним реєстрі, то побажання є якщо не прихованою “критикою [“батька”] поетичним словом” (ця формула Ю. Шевельова видається занадто категоричною), то, в кожному разі, закамouflьованим викладом його, Шевченкової, власної літературної програми [22, 7-8]. Отже, поміркований Квітка-Основ'яненко, вочевидь, не міг бути для “великого заперечника” Шевченка (за виразом Ю.Шевельова) тією постаттю, з якою він через кілька років, 1844-го, пов'язує свій, уже більш зрілий, глибший погляд на українську історію та сучасний стан нації. Адже тепер, у новому посланні, його уявлення не обмежені “романтичним історизмом”, козацькою славою та героїкою; такий історизм присутній, але він уже запліднюється тверезою національною самокритикою, слава і героїка боротьби “За честь, славу, за братерство, / За волю України” застаються в неповоротному минулому (“Не заревуть в Україні / Вольнії гармати”); вірш перейнято болем і гнівом, породженими національно-духовним занепадом українського суспільства: “Всі оглухли – похилились / В кайданах – байдуже...”. До кого ж звернутися поетові зі своїм “плачем”? Хто здатен почути й привітати “тую мову”, гірке “великеє слово”? Такою людиною, своїм одноступцем, “великим другом”, “братом” бачився тоді Шевченкові автор “Тараса Бульби”. Гоголь, коментує Н. Чамата, “сприймався ним як патріот України, що своїми повістями з українського життя, передусім, на історичні теми, прославив Україну й волелюбність українського народу” [21, 50]. До цього, назагал слушного, коментаря слід додати, що в ранніх, “українських” повістях Гоголя, і то не тільки “на історичні теми”, подибуємо й інші, навряд чи не помічені Шевченком мотиви, суголосні національно-критичній (зрештою, домінантній) ноті послання. Такі, до прикладу, міркування Гоголя в повісті “Старосвітські поміщики” про “старі національні, простосерді і разом з тим багаті фамілії, які завжди становили цілковиту протилежність тим низьким малоросіянам, що видираються з дьогтярів, крамарів, наповнюють, як сарана, палати та присутственні місця, луплять останню копійку зі своїх-таки земляків, наповнюють Петербург ябедами, збивають, нарешті, капітал і урочисто додають до прізвища свого, що кінчається на о, склад *въ*. Ні, вони (подружжя Товстогубів. – Ю.Б.) не були схожі на ці мерзенні й нікчемні

створіння...”. Хіба не резонують із цими міркуваннями Шевченкові слова про паничів, які соромилися своєї “благородної фамілії” – Кирпа-Гнучкошиєнко-въ (“Панове субскрибенти!”), або рядки про “землячка” “З циновими ґудзиками” і про “Чорнилом политих” молодиків, “заглушених” “Московською блекотою” (“Сон – У всякого своя доля”)? Принаймні типологічна близькість тут очевидна, якщо навіть припустити, що Шевченко міг не помітити наведені міркування Гоголя у “Старосвітських поміщиках”, а таке уявити важко. З певністю можна твердити, що повз Шевченкову увагу не пройшли й гнівні слова з монологу Тараса Бульби: “Переймають чорт знає які бусурменські звичаї, цураються мови своєї, свій з своїм не хоче говорити, свій свого продає, як продають бездушну тварину на торговому ринку”.

Інша річ, що посланню “Гоголю” судилося стати *знаковим* не тільки в тих сенсах, про які йшлося вище; воно засвідчило також Шевченкову ілюзію стосовно свого адресата, словами П.Зайцева, його “повну оману”, що надає посланню трагічної відтіні [7, 129]. Ілюзія, “омана” полягали в тому, що, дослівно *волаючи* до Гоголя як до земляка-однородця, шукаючи в нього співчуття й підтримки своїм невеселим думкам про долю України та про її “оглухлих” і “засліплених” синів, Шевченко звертався до “Миколи Гоголя”, тоді як на той час останнього вже заступив “Ніколай Гоґоль” [див.: 14]. Що в тому самому грудні, коли писалося послання, його адресат, Гоголь, у листі з Франкфурта до О. Смирнової від 24 числа признавався: “Сам не знаю, яка в мене душа, хохлацька чи російська...”. Що, отже, “родовий патріотизм” (вираз Андрея Белого), генеалогічна пам’ять Гоголя, які замолоду жили в ньому пам’ять національно-історичну, запліднювали нею його ранні твори, розвіялися в холодній імперській простороні. З Шевченком подібного не сталося й не могло статися; виявлене у творах “генеалогічне древо” поета закінчувалося на дідові з його гайдамацькою легендою, але національна пам’ять і національне почуття були питомими, природними, як дихання, вони дісталися йому від народження, жили в генах, у “крові”. Сам про себе Шевченко твердо знав відповідь на засадниче для нього запитання – “...Що ми? / Чиї сини? Яких батьків?” (“І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не Україні моє дружнєє посланіє”), і проти цього безсилим виявилися чужі вітри – хоч петербурзькі, хоч аральські... Щоправда (повернімося до послання “Гоголю”), не може не дивувати, з чого, як могла народитися в Шевченка ота ілюзія? Щоби Шевченкові були відомі лист Гоголя до О.Смирнової та суперечки, які точилися в салоні Євдокії Ростопчиної навколо Гоголевих “двох душ”, – про це немає жодних свідчень, та й навряд чи вони могли бути; неодноразо висловлювані В.Звиняцьковським припущення, нібито Шевченко “був присутній <...> при суперечці про те, “яка в Гоголя душа”, і при обговоренні відповіді на виклик самого Гоголя, отриманої із Франкфурта через Смирнову” [9, 479] (раніше про це його ж: [8, 515-523]), – такі припущення нічим не обґрунтовані. Це – з одного боку. Але є момент інший – друга редакція “Тараса Бульби”, від з’яви якої на той час минуло вже два роки й у якій самий лише фінал не міг не сигналізувати про очевидний синдром фатального національного заламання Гоголя, – які **тут** у Шевченка могли бути ілюзії? Невже він не знав цієї редакції, не чув про неї? У таке важко повірити. А може знав, та все-таки ще вірив, а чи хотів вірити, що цей імперський синдром у Гоголя – то ще не синдром, що він скороминущий? Якщо так, то це справді була трагічна ілюзія Шевченка, навіть не так “обман”, що про нього каже П. Зайцев, як **самообман**... Утім, так чи так, об’єктивного сенсу й значення Шевченкового послання “Гоголю” це не змінює.

“На багнищі город мріє...” Мотив Петербурґа в Гоголя бере початок із ніжинських часів. Ще 1827 р. в листі до Петра Косяровського, свого дядечка в перших, вісімнадцятирічний Гоголь зазирнув у майбутнє: “...Мене доля

зажене до Петербурґа, звідки навряд чи завітаю коли-небудь до Малоросії. Та, може бути, мені цілий вік доведеться віджити в Петербурзі...”. Помилувався юнак в одному: у непривітному, осоружному Петербурзі не довелося йому “віджити” і скінчити свій вік, а от додому й справді завітав коли-не-коли... У випадку Шевченка доля прибрала обличчя дідича П. Енгельґардта, який, тікаючи від польського повстання з Вільна до Петербурґа, захопив із собою свого кімнатного козачка і двораків... Отже, Петербурґові судилося відіграти важливу (хоча далеко не однакову) роль у житті й творчості обох мистців. Саме в “петербурзьких текстах” започатковується бінарна опозиція “батьківщина – чужина” як типологічно спільна структурно- і сенсотвірна складова життя та літературної творчості Гоголя і Шевченка, алгоритм їхньої національної свідомості. Саме у сприйнятті й осягненні Гоголем і Шевченком двох значеннєвих іпостасей Петербурґа – символа *чужини* і символа *імперії* – окреслюється поряд з елементами певної спільності або принаймні схожості також і глибинна, засаднича відмінність. Схожість виявнюється передовсім у відторгненні столиці на емоційному й естетичному рівнях, ключові мотиви тут – холод, моква, болото. Гоголь: “болотне місто” (уривок “Дощ був тривалий...”, імовірна чорнова заготовка до “Записок божевільного”): “країна фіннів, де все мокре, гладеньке, рівне, бліде, сіре, туманне” (“Невський проспект”); “повітря заволочене туманом, на блідій, сіро-зеленій землі обгорілі пні, сосни, смереччя, грудки” (“Петербурзькі записки 1836 року”); Шевченко: “...ми пропадаємо в цьому проклятому Пітері, щоб він замерз навіки...” (лист до Я.Кухаренка від 30 вересня 1842 р.); “...сновигаю по оцьому чортовому болотові...” (лист до Г.Тарновського від 25 січня 1843 р.); “На багнищі город мріє, / Над ним хмарою чорніє / Туман тяжкий...” (“Сон. – У всякого своя доля”). Крізь шар поверхових вражень з висоти фантастичного польоту в щойно цитованій поемі Шевченка дедалі виразніше проглядає націософська складова, означуючи чинник генетичної, історичної пам’яті, яка не дозволяє авторові сприймати “болотяне місто” інакше, ніж чуже, ба вороже. Очима українців дивляться на Петербурґ і гоголівські коваль Вакула (“Ніч перед Різдрвом”) та оповідач у “Невському проспекті”, проте зіставлення з Шевченком вочевидь окреслює посутню різницю. Якщо, скажімо, простакуватому Вакулі, який потрапив до “Петембурґа”, у кожному панові ввижається “засідатель” або “комісар”, “а може, ще й більше”, і він, геть розгублений, не знає, “перед ким шапку скидати”, то ліричний герой-автор “комедії” “Сон” ясно бачить перед собою камарилью “золотом облитих” царських холуїв, “пикатих, пузатих” лакиз; якщо переляканий, спантеличений коваль падає ницьма перед царицею, а запорожці ще й називають її “мамою”, то Шевченко в поемі-“комедії” згадує, що саме ця вінценосна жінка, “*вторая*” після “*первого*” розпинателя України, “остаточно доконала / Вдову-сиротину”. Щоправда, і в Гоголя були моменти (зокрема, у згадуваному вище листуванні 1834 р. з М. Максимовичем), коли “низькій безбарвності” Петербурґа він протиставляє “розкішну природу України”, “гетьманщині” – “кацапію”, Києву – Москву (властиво, “Московщину”, отже і Петербурґ як її столицю), “наш” Київ – (не) “їхньому”... Та це, доводиться визнати, були настрої скороминущі, інспіровані, як ми знаємо, суто прагматичною мотивацією. Коли надіям на професорство в Київському університеті не судилося справдитися, раптом виявилось, що для Гоголя саме в Петербурзі – “усе, що є дорогим, що було любим моєму сердцю, люди, з якими подружив і яких жадає душа; все, що звичка зробила ще дорого ціннішим” (лист до М. Максимовича від 10 червня 1834 р.). Шевченко, як відомо, так само мав у столиці багато друзів, з нею пов’язані були такі доленосні події в його житті, як звільнення з кріпацтва та навчання в Академії мистецтв, але соціально-історичний, націософський

ракурс визначав його сприйняття Петербурґа як центру й символу ворожої Україні імперії незмінно, протягом усього життя і творчості.

“Для кого я пишу, для чого?” Тимчасом саме Петербурґ, поза всім іншим, став і для Гоголя, і для Шевченка літературною колискою. І що цікаво, для обох це було до певної міри спонтанним, у кожному разі наперед не запланованим поворотом життєвої долі. Уже в зрілому віці, давно досягши літературної слави, Гоголь в “Авторській сповіді” (1847) визнавав, що й тепер з певністю не знає, чи справді поле діяльності (“поприще”) письменника є його полем. А в юнацькі роки, від’їждючи після закінчення Ніжинської гімназії вищих наук до Петербурґа, він мріяв про державну службу, бажано – на полі юстиції. Щоправда, юнак усе-таки захопив із собою поему “Ганс Кюхельґартен”, навіть уже в столиці видрукував її своїм коштом і збирався був постати з цим твором перед Пушкіним; на його щастя, цей намір не здійснився, усі примірники поеми молодий автор скупив по книгарнях і спалив. Шукаючи свого місця в столичній круговерті та й просто засобів для існування, Гоголь пробує сили в журналістиці, на чиновницькій службі, у викладацькій діяльності, навіть робить спробу стати актором. Суттю, його звернення до літератури було в тому ж ряду; помітивши, що “тут так цікавить усіх все малоросійське” (лист до М.І.Гоголь від 30 квітня 1829 р.), Гоголь вирішує спрямувати в цей бік свої літературні заняття, звертається до матері з проханням постачати йому відомості про українські звичаї, побут, одяг, народні вірування, легенди, бувальщини, анекдоти тощо. Усе це й створює, зрештою, “малоросійське” тло першої його книги – “Вечори на хуторі біля Диканьки”. Так Гоголь увіходить до російської літератури, так тема України входить – принаймні на десятиліття – до його творчості. Шевченко прибуває до Петербурґа, не маючи, ясна річ, ні кар’єрних, ані літературних планів, єдине, що його вабить, це малювання. Поезія народжується сама собою, виливається з душі, її живлять туга за материзною, пам’ять про те, що чув у дитинстві од старих людей, найперше від діда. Сидячи в академічній майстерні К. Брюллова, він потайки пише українські вірші, виплекує в серці образи “свого слепця Кобзаря і своїх кровожадных гайдамаков”, в уяві постає “моя прекрасная, моя бедная Украина во всей непорочной меланхолической красоте своей” (щоденниковий запис 1 липня 1857 р.). Через деякий час на світ з’являються збірка поезій “Кобзар” (1840) і поема “Гайдамаки” (1841). Україна народила Шевченка як поета, визначила **всю** його життєву та літературну долю.

Уже в зіставленні початкових етапів літературної діяльності Гоголя і Шевченка виявляються ознаки як схожості, так і відмінності в характері цієї діяльності, у розумінні кожним її значення й сенсу. Подібною діалектикою позначено процес у цілому. Чи не найголовніше, що зближує позиції обох письменників, – це віра в Слово, у його сакральну, божественну природу та провіденційну силу, а відтак у високу місію духовного преображення земної людини. За Шевченком, саме тому слово здатне перетворитися на *Слово*, змусити битися серце, “оживити” його: “Знать, од Бога / І голос той, і ті слова / Ідуть меж люди!” (“Ну що б, здавалося, слова...”). Роком раніше, 1847-го, Гоголь у “Вибраних місцях із листування з друзями” (“IV. Про те, що таке слово”) пише: “Спілкуватися зі словом треба чесно. Воно є найвищий подарунок Бога людині”. Водночас глибший аналіз питання показує, що в рамках загального вихідного принципу в розумінні його двома мистцями та конкретизації у творчій практиці була присутня різниця, вкорінена в соціопсихологічному ґрунті, у глибинних шарах свідомості. Це різниця між ідеями *обранства* письменника як своєрідного “транслятора” божественного Слова та *призначення* його як “служителя” своїм словом Богові й людям. У першому випадку, у Гоголя, письменство набувало

ознак учительства, рятівної місії, величного проекту духовного очищення людини й цілого людства – “апостольського поклику” [див.: 16]. У випадку другому, у Шевченка, письменство поєднує в собі сакральний, екзистенційний аспект з націософським й інтимно-особистісним; у процесі пошуку відповіді на ключове питання “Для кого я пишу? для чого?” (“*Хіба самому написати*”) поет осягає свою творчість як високу духовну ціль і душевну втіху, пов’язує з нею несміливу надію на те, що натхненні Богом, мережані “Кров’ю та сльозами” його слова “...долетять коли-небудь / На Україну... і пануть, / Неначе роси над землею, / На щире серце молодее / Сльозами тихо упадуть! / І покиває головою, / І буде плакати зо мною, / І може, Господи, мене / В своїй молитві пом’яне!” (“Лічу в неволі дні і ночі”, перша редакція).

“... *Свого язика не знає*”. Друге після послання “Гоголю” звернення Шевченка до постаті Гоголя, другий пункт його “гоголівської парадигми” – Передмова до нездійсненого видання “Кобзаря” (1847). Відбувається зміна реєстру: тональність нещодавнього беззастережного захоплення коригується витверезливою нотою, віра в повну гармонію своєї та Гоголевої національних душ і почуттів підважується не позбавленим гіркоти роздумом. Передмовою продовжується й завершується Шевченків полемічний дискурс дозасланного періоду з тими, хто брав на кпини його “малороссийское наречие”, хто, негуючи національне спрямування його творчості, назагал заперечував існування української літератури, саму можливість її існування. Шевченкова полеміка завершується рішучим утвердженням поета “себе-в-українському-Слові” й “українського-Слова-як-такого”, ширше взявши – народності як підставової засади українського письменства. Найважливішою передумовою та складовою народності літератури Шевченко вважає *національну мову*. З цієї позиції він дає відсіч тим “іноплеменним журналістам”, які “кричать, чом ми по-московській не пишемо”, а разом доволі різко закидає і “нашим патріотам-хуторянам”, хто не знає народу, не чув “у колисці од матері” української мови, а коли й “чув, так забув, бо в пани постригся”. Під цим оглядом Шевченко поряд з іншими (Г. Квітка-Основ’яненко, П. Гулак-Артемівський, І. Котляревський – автор “Енеїди”, “сміховини на московський шталт”) згадує й Гоголя. Його ймення Шевченко (до речі, першим в історії української літературної мислі) включає в контекст мовної проблематики, котра, як свідчать факти сьогодення, набула непроминального характеру для гоголезнавства, перетворилася на його “вічну тему”. Автор Передмови зауважує: російські критики зазвичай “здаються на Гоголя, що він пише не по-своєму, а по-московському”. Так, каже Шевченко, це правда, тільки ж Гоголь “виріс у Ніжині, а не в Малоросії – і свого язика не знає”, подібно як, приміром, і Вальтер Скотт, котрий так само жив “в Эдемборге, а не в Шотландії”, і також писав “не по-своєму”. Утім, застерігається Шевченко, “може, і ще було що-небудь, що вони себе одцурались. Не знаю”.

Наведені Шевченкові міркування потребують коментаря. Привертає увагу протиставлення Ніжина Малоросії. Важко повірити, щоб Шевченко надавав вирішального значення суто адміністративним моментам (за гоголівських часів Ніжин увійшов до складу Чернігівської губернії, а не Малоросійської, як раніше). Певно, Малоросія тут виступає метафоричним означником широкого українського, переважно сільського, континууму, де панівною була україномовна стихія, а Ніжин, конкретніше – Ніжинська гімназія вищих наук, – осередком русифікаційних процесів, як і було насправді. Більше сумнівів викликає занадто категоричне Шевченкове твердження, що Гоголь “свого язика не знає”. Щоправда, не менш категоричною слід визнати й протилежну думку іншого сучасника і приятеля Гоголя, М. Максимовича, що українську мову письменник “знав ґрунтовно й володів нею досконало” [13, 529]. Професор

Гельсінфорського університету І. Мандельштам, один із небагатьох об'єктивних російських аналітиків мови та стилю Гоголя, дотримувався обережнішої позиції, він уважав, що “мовою душі” письменника була українська й він, суттю, подумки перекладав її російською [див.: 15, 215].

З якої ж причини Гоголь, починаючи свою літературну діяльність, обирає мову російську? Яке “що-небудь”, за виразом Шевченка, визначило таке рішення? Відповідей може бути принаймні дві. Раз – що чутливий до слова Гоголь не міг – на це свого часу звернула увагу Олена Пчілка (до речі, перекладачка його творів) – не розуміти присутньої різниці між побутовим, хатнім “балаканням” і тим, що йменувалося “писанням”, тобто власне літературою [див.: 19, 3]. Так, поза сумнівом, українську мову Гоголь знав з дитинства, інша річ – якою була та мова. Не забудьмо, що Гоголь формувався в атмосфері характерної для малоросійських шляхетських родин двомовності, коли повсякденною хатньою мовою була українська чи, в кожному разі, українізований “суржик”, а для позахатнього спілкування вважалося за необхідне і єдино пристойне вживати російську. За П. Кулішем, отриманий Гоголем від батька “перший поштовх до зображення малоросійського життя” не мав опертя на таке знання української мови, яке забезпечувало б йому повну творчу свободу, не примушуючи “зупинятися на кожному кроці <...> за браком форм і барв” [11, 485]. Напевно, Гоголь здавав собі щодо цього справу, як і щодо реальної невірності тодішньої української літературної мови, яка ще не надавалася для вирішення тих найскладніших, універсальних завдань, що їх від початку він, Гоголь, ставив перед собою як мистець. Водночас не було для нього секретом і принижене, упереджене становище української мови в імперії, яке, природно, звужувало ареал впливу слова письменника, первісно прирікало його, якби він наважився зробити її мовою своєї творчості, на те, що його не почує й не поцінує широка людність, а Гоголь же міряв своє майбутнє літераторство найвищими критеріями, прагнув масштабного досягнення. З часом, із нарощуванням у Гоголя проімперських настроїв і духовної кризи, ці міркування трансформувалися в усвідомлене неприйняття української та глорифікацію російської мови як “владичної”, універсальної, і то не тільки для імперії, а й для всього слов'янства. Звідси його зневажлива репліка на адресу Шевченка у згадуваній розмові з О. Бодяньким і Г. Данилевським – “Та й мова...”. Репліка, в дусі пізнього Гоголя далі розгортається в повчальний монолог, у підтексті якого вловлюється прихована рефлексія самовиправдання: “Нам, Осипе Максимовичу, треба писати по-російськи <...> треба прагнути до підтримки й зміцнення однієї, владичної мови для всіх, рідних нам, племен” [6, 479].

Відомо, що Гоголю довелося вислухати від російських критиків (М. Полевой, О. Сенковський, Т. Булгарін) чимало закидів стосовно засміченості його російської мови “барбаризмами”, “провінціалізмами” тощо; протягом усього життя письменник намагався глибше вивчити й опанувати нерідну йому мову, в якій, словами Андрея Белого, “почував часом іноземцем себе” [2, 212]. “Гоголівський парадокс”, однак, полягає в тому, що саме ця дихотомія – родова ознака мови Гоголя, тобто органічне співіснування двох мовних стихій – визначила мовно-образну неповторність створеного письменником своєрідного ідіолекту російської мови, який, за визнанням авторитетних знавців (Андрей Белый, Б. Ейхенбаум, Л. Булаховський), справив на останню плідний, збагачувальний вплив [див. про це: 1].

Шевченко, на відміну від Гоголя, не *обирав* свою мову, українську, вона була первісно йому *суджена* – етногенетикою, оточенням, природою душі, усією життєвою долею, і, що найголовніше, була адекватною його ментальності, художнім інтенціям, адже, за О. Потебнею, для людської мислі не все одно,

“якою мовою її буде виражено” [18, 258]. Якщо Шевченко іноді – чи то керуючись скромними мотиваціями, чи, частіше, під тиском несприятливих обставин – й “обирав” собі “черству” російську мову, то картав себе за цей “гріх” (див. лист до Я. Кухаренка від 30 вересня 1842 р.). Подібно як мовна *дихотомія* Гоголя є лінгвістичним аналогом *антиномій* національної свідомості письменника, його душевної та духовної двоїстості, у Шевченка питома українська мова й російськомовний струмінь не складають дихотомічної цілісності, хоча перебувають у певному зв’язку. Маємо потвердження слушності думки В. Гумбольдта, що “різні мови за своєю суттю, за своїм впливом на пізнання та почуття є в дійсності різними світобаченнями” [5, 370].

“...Я відплачу”, – говорить Господь (Послання ап. Павла до Римлян. 12.19).

Знову звернімося до послання “Гоголю”. Підставовими для Шевченкових уявлень про боротьбу “За честь, славу, за братерство, / За волю України” тут означено два чинники – *збройний* (“Не заревуть в Україні / Вольнії гармати”) і *моральний*, тобто здатність людини до жертвності, кари й помсти (“Не заріже батько сина, / Своєї дитини”). Остання ремінісценція імпліцитно містить у собі дві асоціативні “адреси” – гоголівського “Тараса Бульбу” і власних “Гайдамаків”, що свідчить про сприйняття Шевченком двох трагічних епізодів – убивства Тарасом Андрія та Гонтою своїх малих синів як схожих, коли не тотожних. Чи мав поет рацію? До певної міри так, якщо йдеться про сам факт убивства та його виїмковий, нелюдський характер – *синовбивство*. На глибших рівнях прочитання тексту переважають відмінності. Приміром, на мотиваційному. Хоч би як оцінювати вчинок Бульби (про це трохи нижче), він принаймні карає сина за *реальну* і то страшну провину, зраду Вітчизни. Сини ж Гонти гинуть од його руки *безневинно*, тільки за те, що мати колись охрестила їх у католицькій вірі, через що вони, ставши дорослими, потенційно можуть стати ворогами православ’я та українства. Негативної конотації додає оповіді зізнання Гонти, що він убиває своїх дітей, поза іншим, на догоду стереотипам масової свідомості, зважаючи на психологію юрби, за К.-Г.Юнг’ом, – “колективне несвідоме” (“Щоб не було поговору, / Панове громадо!”). Інший бік справи – етична, точніше, релігійно-етична, оцінка злочину в обох творах. Під цим оглядом трагічний епізод у “Гайдамаках” постає у значно привабливішому світлі, ніж аналогічна сцена в “Тарасі Бульбі”. Шевченків Гонта відразу після вбивства синів уповні усвідомлює, який нечуваний, непростительний гріх учинив, у сцені каяття він, не сподіваючись на милосердя, ба навіть і не жадаючи його, вимолює для себе лишень одного – Господньої відплати, найстрашнішої кари, і то негайно, тут, “на сім світі”. У повісті Гоголя й натяку немає ні на каяття Тараса, ні на осудження його вчинку з позиції християнської, та й попросту людської, моралі, лише другим планом проходить нота авторового жалю стосовно Андрія (“Як хлібний колос, підрізаний серпом...”). Про Божу відплату за порушення Його заповіді, як це було трьома роками раніше, 1832 року, у “Страшній помсті”, тепер, 1835 року, у “Тарасі Бульбі”, нема й згадки; натомість посилюється мотив глорифікації Бульби як “захисника” православної віри.

Розглянуті епізоди дітовбивств у “Тарасі Бульбі” та “Гайдамаках” є фрагментами, хоч і більш ніж характерними, відтвореної Гоголем і Шевченком широкої панорами міжнаціональних, соціальних і конфесійних конфліктів, моторошних сцен масового кроволиття, розсатанилих пристрастей. Загострюється протиріччя між соціально- та національно-*прагматичним* і *духовно-християнським* аспектами патріотизму та захисту православної віри, актуалізується проблематика зла і добра, ненависті і любові, злочину і прощення, зради і кари за неї в її християнському трактуванні, що набуває парадигмального характеру для релігійно-моральних пошуків обох

письменників. У цих пошуках Гоголь і Шевченко йшли до однієї мети – відповіді на кардинальне питання: чи припустимі “страшна помста”, “лють” і вбивство “на славу християнства” (вирази, що їх узято в лапки, належать Гоголю. – Ю.Б.)? Але йшли несхожими шляхами. Гоголь, після того, як у другій редакції “Тараса Бульби” (1842) залишив без змін страхітливий епізод синовбивства, більше цієї теми у своїй творчості не торкається. В останні роки життя Гоголь звертається до богословської мислі, заглиблюється в праці св. Отців Церкви, сучасних православних письменників, проте, як свідчать зроблені ним виписки, зі суміші суперечливих, зчаста взаємно несумісних суджень (поміж ними й таких, що визнають убивство ворогів “законним” і “хвали гідним”) істина не постає, не осяває стражденню, змучену моральною апорією душу... Шевченко не йде за відповіддю на болюче питання до Церкви, поготів – до церкви одержавленої, імперської; для нього незаперечним пріоритетом, першоджерелом християнської істини є тільки Святе Письмо, Господні заповіді, якими, зрештою, визначено суть і спрямованість складної, сповненої драматизму духовно-моральної еволюції мистця від чигиринського “свята ножів” та кривавої уманської різанини (“Гайдамаки”) до ствердження ідей прощення (“Відьма”) та “братолюбія” (третья частина триптиху “Молитва”).

“О Гоголь, наш бессмертный Гоголь!” Справжньої кульмінації Шевченкова “гоголівська парадигма” сягає в роки заслання (почасти й після повернення). Гоголь стає, без пересади, одним із основних “персонажів” листування, Щоденника Шевченка (перед звільненням і пізніше); його лектура засланих літ починається з Гоголя (прохання до В.Рєпніної в першому ж листі до неї з Орської фортеці 24 жовтня 1847 р. надіслати “Вибрані місця із листування з друзями”), і далі в ній постійне місце посідають твори письменника, його біографія, написана П. Кулішем, автори, що до них могло (найімовірніше) привернути його увагу саме читання Гоголя (Тома Кемпійський). У листах, Щоденнику, повістях (“Наймичка”, “Капитанша”, “Близнецы”, “Художник”, “Прогулка с удовольствием и не без морали”) зустрічаємо численні гоголівські ремінісценції (посилання на знакових персонажів – Плюшкіна, Коробочку, Афанасія Івановича та Пульхерію Іванівну, на “знаменитый Миргород”, “гоголевскую сваху” з комедії “Одруження” тощо). Та головний інтерес становлять – як опосередковані штрихи до характеристики самого Шевченка – поетові міркування й розмисли про творчість Гоголя, про окремі його твори або – у зв’язку з ними – на широкі теми літературного, духовного, соціального порядку.

Посутньо важливі два моменти, котрі, як видається, корелюють між собою на глибинному, світоглядному рівні. Це, по-перше, наголошення на християнському духові творчості Гоголя. Під цим оглядом прикметний лист до В.Рєпніної від 7 березня 1850 р. з Оренбурґа. Шевченко з “легкой тенью” пригадує свою давню розмову з кореспонденткою про “Мертві душі” Гоголя, коли Рєпніна висловилася про цей твір “чрезвычайно сухо”, і виявляє радість із приводу її “теперешнего мнения” “и о Гоголе, и о его бессмертном создании”, він “в восторге, что вы поняли *истинно христианскую* цель его! да!” (вирізнення моє. – Ю.Б.). Саме *християнізм* Гоголя, як свідчить увесь зміст листа, Шевченко вважає підставовим критерієм у визначенні *гуманізму* Гоголя. “Перед Гоголем, – пише Шевченко, – должно благоговеть как перед человеком, одаренным самым глубоким умом и самою нежною любовью к людям!”. І далі: “...Гоголь – истинный вестатель сердца человеческого! Самый мудрый философ! и самый возвышенный поэт должен благоговеть перед ним как перед человеколюбом!” Тут – це момент другий – привертає увагу той факт, що християнську тему стосовно Гоголя (говорячи далі про самого себе: “Новый Завет я читаю с благоговейным трепетом”) Шевченко розгортає в контексті розмови про

“Мертві душі”, не згадуючи “Тараса Бульбу”, що, як на перший погляд, було би логічно, бо там тема захисту православної віри й провідна роль у цьому Тараса невідривна від боротьби національно-визвольної. Проте й далі, протягом усіх років заслання й після нього, тобто в час, коли в поета якраз особливо активно йшов процес внутрішнього викристалізування християнсько-моральних засад, – якраз у цей час Шевченко, згадуючи ті або ті твори Гоголя (переважно “Мертві душі” та “Ревізор”), жодного разу не називає “Тараса Бульбу”. Це аж ніяк не схоже на випадковість або непам’ятливість. Радше маємо випадок своєрідної “критики замовчуванням” неприйнятної з християнського погляду позиції автора “Тараса Бульби” стосовно сцени синовбивства, а разом і “самокритики”, заперечення того, у якому моральному ключі цей мотив було інтерпретовано свого часу ним самим у посланні “Гоголю”.

Виймкова увага пізнього Шевченка до таких творів, як “Мертві душі” та “Ревізор”, свідчить про зміну пріоритетів у його сприйнятті творчості Гоголя, у розумінні сенсу й значення її “уроків”. Утім перший натяк на можливість такої зміни вловлюємо ще в посланні “Гоголю”: хіба про нищівний сміх Гоголя там говорить не захоплений читач і поціновувач “Ревізора” й “Мертвих душ”? Інтерпретувати Шевченкові слова “Ти смієшся...” як буцімто прихований закид Гоголю в “обсміюванні” українців, подібно як Ф. Толстой і Ф. Тютчев закидали йому те саме стосовно росіян [див.: лист О. Смирнової до Гоголя з Петербурга від 3 листопада 1844 р. – 17, 124], немає жодних підстав. У посланні 1844 р. “сміх” Гоголя (“сміх назверх, плачем над дійсністю просякнутий” [3, 201] і Шевченків “плач” постають не в супротивленні, а в *синтезі*, як дві грані єдиної літературної постави. Тепер, на засланні, ця постава оприявнюється в Шевченка як цілісна програма, на перше місце в ній виходить соціально-моральна проблематика, у якій акцентується єдність гуманістичного й сатиричного аспектів. В одному з перших щоденникових записів, 26 червня 1857 р., ще в Новопетровському укріпленні, розмірковуючи над своєю серією малюнків “Притча про блудного сина”, Шевченко бере за зразок “умной, благородной” сатиры поряд із жанровим живописом П. Федотова та комедією О. Островського гоголівського “Ревізора”. До цієї теми він повертається в записі 5 вересня 1857 р., зробленому вже дорогою до Нижнього Новгороду на пароплаві “Князь Пожарский”. Захоплене враження від прослуханого допіру читання одного з “Губернських нарисів” М. Салтикова-Щедріна (“Я благоговею перед Салтыковым”), де змальовано “бездушных, холодных <...> отвратительных гарпий”, стає поштовхом для звернення до постаті Гоголя, міркувань про необхідність розвитку в літературі гоголівської сатирично-викривальної традиції. “О Гоголь, наш бессмертный Гоголь! Какою радостью возрадовалася бы благородная душа твоя, увидя вокруг себя таких гениальных учеников своих. Други мои, искренние мои! Пишите, подайте голос за эту бедную, грязную, опаскуженную чернь! За этого поруганного бессловесного смерда!”

До соціально-морального, незрідка сатиричного контексту вписуються гоголівські ремінісценції в Шевченкових повістях. Показовими є вплетені в сюжет повісті “Близнецы” два зіставлення, що характеризують однаково негативне сприйняття “Мертвих душ” російською “освіченою” консервативною опінією і нерозвинutoю масовою свідомістю. Одне зіставлення спирається на принцип *контрасту*: Зося замість “Мертвих душ” (мовляв, “... запрещены. И цензор, и автор сидят в крепости”) надсилає братові “дивную книгу – “Медвежью Лапу” [23, 64]. Друге побудоване на *суголосності* оцінки “Мертвих душ” критиками петербурзького часопису “Библиотека для чтения” (“солидные, благомыслящие люди”, “блюстители нравственности”) і обмеженим, перестрашеним університетським інспектором, “мало следившим за движением отечественной

літератури” [23, 63]). Не випадково, що всі Шевченкові повісті написані в роки заслання, у, сказати б, кульмінаційний “гоголівський період” поетової біографії, вони великою мірою зростають на гоголівському ґрунті, надихані гоголівським духом і словом. Звідси поряд із прямими згадками імен Гоголя та його персонажів, посиланнями на твори – більш або менш приховані (а втім легкома “дешифровані”) паралелі, фабульні збіги, сенсові й інтонаційні відгомони. Такий, з прикладу, парадигмальний мотив провінційних Телемонів і Бавкід – подружжя Прехтелів (“Прогулка с удовольствием и не без морали”), Яким і Марта Гирли (“Наймичка”), Никифор і Параска Сокири (“Близнецы”), Яким Туман і Варочка (“Капитанша”), які тією чи іншою мірою кореспондують із гоголівськими Товстогубами (“Старосвітські поміщики”). Із цього ж ряду в “Прогулке” епізод зустрічі на шляху екіпажу з таємничою юною красунею – pendant до аналогічної ситуації в “Мертвих душах”; з останніми суголосні також відступи-роздуми розповідача про різні жіночі характери, про негативний вплив сучасної цивілізації на суспільну мораль; постать “гусара” Курнатовського, який то нагадує гоголівського Ноздрьова, то несподівано перевиховується (якщо вірити Степанові Осиповичу Прехтелю), химерно поєднуючи в собі риси чи то Костанжогло, чи то полковника Кошкарьова... Нарешті, типово українські гумор, іронія та самоіронія – одна з найприкметніших особливостей стилю Шевченка-повістяря, що в ньому, як слушно зауважує В. Смілянська, “так багато спільного з видимим світові сміхом і не видимими йому сльозами великого українця Миколи Гоголя...” [20, 263].

Востаннє ім’я Гоголя подибуємо в щоденниковому записі 12 січня 1858 р., але й потім, після повернення Шевченка до столиці, гоголівський повів час од часу віддалено дається взнаки, передовсім в окремих деталях петербурзького топосу, клімату, імперської атмосфери: “...І ожеледь, і мряка, / І сніг, і холод, і Нева...” (“О люди! люди небораки!”), “осквернені палати” (“Якось-то йдучи уночі”), “Петропольський лабіринт” (“Кума моя і я”).

* * *

Здійснена розвідка засвідчує глибинну духовно-творчу пов’язаність Гоголя і Шевченка. Ця пов’язаність не завжди очевидна, почасти вона прихована, багато в чому контрверсійна, однак уповні реальна, ґрунтована на численних фактах націософського, літературно-історичного, етнокультурного, соціо- та психоповедінкового порядку. Етнічні брати, діти однієї матері – України, вони відтворюють як внутрішню діалектику українського духу, так і його двоєдину цілісність, тяглість національної історичної долі.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Барабаш Ю.* Почва и судьба. О языковой дихотомии у Гоголя // *Известия АН СССР. Серия литературы и языка.* – 1993. – Т. 52. – № 5.
2. *Бельий Андрей.* Мастерство Гоголя. – М.; Ленинград, 1934.
3. *Білецький А.* Гоголю // *Шевченко Т.* Кобзар: У 4 т. – Вінніпег, 1952. – Т. II.
4. *Гаско М.* У колі Шевченкових та Гоголевих друзів: Етюди пошуків і знахідок. – К., 1980.
5. *Гумбольдт В.* Язык и философия культуры. – М., 1985.
6. *Данилевский Г.* Знакомство с Гоголем. [Из литературных воспоминаний] // *Исторический вестник.* – 1886. – № 12.
7. *Зайцев П.* Життя Тараса Шевченка. – К., 1994.
8. *Звонячковский В.* Николай Гоголь. Тайны национальной души. – К., 1994.
9. *Звонячковський В.* Справжній Гоголь: який він і хто він? // *Гоголь М.* Вечори на хуторі біля Диканьки. Миргород. – К., 2008.
10. *Козачковський А.* Из спогадів про Т.Г.Шевченка // *Спогади про Тараса Шевченка.* – К., 1982.
11. *Кулиш П.* Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпиграмм к “Черной раде” // *Вибрані твори.* – К., 1969.
12. *Луцький Ю.* Між Гоголем і Шевченком. – К., 1998.
13. *Максимович М.* Собр. соч. – К., 1876. – Т. I.
14. *Маланюк Є.* Гоголь – Гоголь // *Книга спостережень: Статті про літературу.* – К., 1997.

15. *Мандельштам И.* О характере гоголевского стиля. Глава из истории русского литературного языка. – Гельсингфорс, 1902.
16. *Михед П.* Микола Гоголь – апостол живих душ // *Гоголь М.* Збір. тв.: У 7 т. – К., 2008. – Т. 1.
17. *Перетиска Н.В.* Гоголя: У 2 т. – М., 1988. – Т. 2.
18. *Потебня А.* Эстетика и поэтика. – М., 1976.
19. *Пчілка Олена.* Переклади з Н.Гоголя. – К., 1882.
20. *Смілянська В.* Шевченкові повісті: український гумор у російському тексті // *Шевченкознавчі розмисли:* 36. наук. праць. – К., 2005.
21. *Чамата Н.* Гоголю // *Смілянська В., Чамата Н.* Структура і смисл: спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. – К., 2000.
22. *Шевельов Ю.* Критика поетичним словом. Молодий Шевченко визначає своє місце в історії літератури та децю про “білі плями” // *Світи Тараса Шевченка:* 36. статей до 175-річчя з дня народження поета. – Нью-Йорк, 1991.
23. *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 6 т. – К., 2003. – Т.4.
24. *Шелухин С. Н.* В.Гоголь и малорусское общество. – Одесса, 1909.

м. Москва

15 жовтня цього року виповнилося 60 років від дня народження Віри Іванівни Сулими – кандидата філологічних наук, старшого наукового співробітника відділу давньої української літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України. З 1982 по 2004 р. працювала в Національному музеї літератури України, з 1985 по 2004 р. очолювала науково-дослідний відділ української літератури XI-XIX ст., відповідала за комплектування матеріалами, розробку наукової концепції та побудову експозиції цього періоду. Віра Сулима – український прозаїк, член Національної спілки письменників України, авторка книги прози “Не десять соколів” (К., 1989), навчального посібника “Біблія і українська література” (К., 1998), підручника “Українська література” для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів (у співавторстві з М. Ткачуком, В. Смілянською, М. Сулимою), а також низки статей, присвячених питанням давньої української літератури. Редакція журналу щиро вітає свою авторку з ювілеєм, бажає їй міцного здоров’я, творчих успіхів, душевного спокою, світлого людського щастя.

Віра Сулима

“ПЫТАТИ ПОТОНКУ БОЖЕСТВЕННЫХ ПИСАНИЙ”: ФІЛОСОФІЯ КЛИМА СМОЛЯТИЧА У ВИМІРАХ БІБЛІЙНОЇ ЕКЗЕГЕЗИ ТА ГЕРМЕНЕВТИКИ

На основі аналізу послання Київського митрополита Кліма Смолятича до смоленського пресвітера Фоми розкрито екзегетичні та герменевтичні аспекти, властиві як згаданому творові, так і всій середньовічній українській ораторсько-проповідницькій прозі. Увага зосереджена на полемічних аспектах давньоукраїнської біблійної екзегетики та герменевтики, на принципах і засобах поетики та їх авторській реалізації.

Ключові слова: Біблія, герменевтика, екзегетика, ораторсько-проповідницька проза, філософія, алегорія, символ, прообраз.